

REZERVA SUCCESORALĂ - ÎNTRE NECESITATE ȘI DESUETUDINE

Daniela NEGRILĂ

Abstract

„Forced heirship – between necessity and desuetude”

The author analyses the necessity of maintaining the forced heirship.

The analysis reveals commentary on inconveniences caused by the current regulation, on art. 1.088 of the Civil Code of Romania, on the method for determining the forced heirship and on the surviving spouse's heirship, considering the doctrine developed by important names in the field of law (M.D. Bob, Fr. Deak, R. Popescu, I. Popa, D. Dunca, D. Negrilă, D. Chirică, M. Eliescu, I. Micescu).

Concluding, the author presents his opinion on the surviving spouse's heirship.

Keywords: *forced heirship; determining the forced heirship; the surviving spouse's heirship.*

În timpul unei expuneri ce avea ca obiect rezerva succesorală, i-am întrebat pe cei aflați în sală care este părerea lor: în legislația românească, rezerva ar trebui menținută sau ar trebui ca legiuitorul să renunțe la ea?

S-a întâmplat exact ceea ce preconizasem: sala s-a împărțit în două tabere aproximativ egale, una susținând necesitatea existenței rezervei succesorale, iar cealaltă declarându-se total împotriva ei.

Am analizat cele două alternative, iar soluția, bineînțeles, s-a dovedit a nu fi niciuna dintre ele. Pentru că renunțarea totală la rezervă ar genera efectele unei anarhii juridice, iar păstrarea intactă a actualei reglementări ar fi de natură a situa dreptul românesc într-o zonă periculos de rigidă, excesiv formală și mult prea impermeabilă în fața voinței celui care, cu eforturi, renunțări și privațiuni, a fost artizanul unui patrimoniu pe care, în mod firesc, ar trebui să-l poată gestiona pentru momentul morții sale la fel de natural și liber cum a putut-o face în timpul vieții.

Teoria pare de cele mai multe ori a spune adevărul. Practica demonstrează la fel de des contrariul. Analizând demonstrațiile și argumentele doctrinei, înțelegem că obligația autorului de a nu-și spolia, total sau parțial, membrii familiei este esențială, chiar firească, am putea spune. Văzând situațiile practice, observăm că mereu se caută soluții pentru a înlătura, mai mult sau mai puțin, pe anumiți

membri ai familiei de la culegerea patrimoniului succesoral. Nu întâmplător dispozițiile art. 1.091 alin. (4) C. civ. au devenit mai restrictive decât cele ale reglementării similare existente în art. 845 C. civ. 1864^[1]. Prin constrângere, legiuitorul a decis să oblige la respectarea rezervei, deschizând larg calea unei prezumții ce obligă la inversarea sarcinii probatorii: nu cel care reclamă un drept trebuie să probeze gratuitatea actului, ci dobânditorul este obligat să demonstreze că actul pe care l-a încheiat este în mod real unul cu titlu oneros.

E dificil ca o astfel de soluție să nu-ți lezeze adânc spiritul de profesionist al dreptului, de practician dedicat unei cariere care are ca fundament călăuzirea și sprijinirea oamenilor prin hățușul din ce în ce mai sălbatic al legislației civile. Aceasta să fie, oare, soluția? Dacă în sute de ani nu s-a reușit a se sugruma dorința individuală de a decide cu privire la soarta postumă a patrimoniului său, nu cumva legea încearcă să lupte contra naturii umane? Și dacă așa stau lucrurile, nu ar fi mai firesc să găsim alte soluții care să răspundă, concomitent, atât nevoii de protecție a moștenitorilor, cât și celei de respect al voinței autorului moștenirii?

Răspunsul nu poate fi decât unul singur. Iar soluția, așa cum spuneam, trebuie să nu fie una extremă, ci una care se așază pe calea de mijloc, care răspunde – chiar dacă numai parțial – ambelor necesități: cea de protecție și cea de respect.

Înainte de a face alte aprecieri și propuneri, vom încerca să demonstrăm câteva dintre inconvenientele reglementării legale actuale cu privire la rezerva succesorală, reglementare care, deși primită cu bucurie de doctrină, nu a adus un substanțial spor de valoare față de cea precedentă și nu poate, nici pe departe, să elimine disputele teoretice sau disfuncțiile practice.

Art. 1.088 C. civ., inspirându-se din modul în care vechea Lege nr. 319/1944 reglementa rezerva soțului supraviețuitor, dispune că „*rezerva succesorală a fiecărui moștenitor rezervatar este de jumătate din cota succesorală care, în absența liberalităților sau dezmoștenirilor, i s-ar fi cuvenit ca moștenitor legal*”. Un quantum „rezonabil”, am spune noi, venit „să unifice simplificator modul de calcul al rezervei succesorale”^[2]. Dar, din nou, doctrina și practica ne-au contrazis. Și iată de ce.

Din analiza textului legii, deducem – destul de unanim de data aceasta^[3] – că rezerva succesorală se calculează în două etape procedurale. Mai întâi determinăm cota de moștenire care i-ar reveni rezervatarului „în absența liberalităților sau dezmoștenirilor”, deci făcând abstracție de acestea, și apoi aplicăm asupra acestei cote procentul de jumătate. Este evident că, după această formulă, suntem obligați să renunțăm la considerarea rezervei ca având caracter colectiv, așa cum în mod corect era stabilit în doctrina anterioară^[4], și să definim caracterul individual al acesteia^[5], similar modului în care se vorbea în teorie, anterior, despre rezerva soțului supraviețuitor^[6], din care, așa cum spuneam, s-a inspirat reglementarea actuală.

În multe situații^[7], acest mod de calcul este realmente unificator și simplificator, iar practica nu are decât de câștigat din aceasta. Dar, în la fel de multe situații, trecerea prin cele două etape de lucru presupune apariția mai

multor probleme care, pentru a fi corect soluționate, presupun o amplă analiză teoretică. Este vorba despre spețele în care trebuie calculată rezerva soțului supraviețuitor venit în concurs cu moștenitori aparținând claselor a doua, a treia sau a patra și, bineînțeles, cu legatari, indiferent dacă aceștia din urmă sunt terți sau chiar succesori legali.

Pentru o mai bună înțelegere a problematicii, vom lua următorul exemplu: la moștenire vin soțul supraviețuitor, ambii părinți ai defunctului, un frate și un legatar universal. Problema care există este ușor observabilă: cota soțului ca moștenitor legal va fi diferită după cum el vine în concurs cu întreaga clasă a doua de succesori – respectiv $\frac{1}{3}$ din masa succesorală – sau numai cu o parte a acesteia, ascendenții privilegiați ori colateralii privilegiați – respectiv $\frac{1}{2}$ din masa succesorală. Prin urmare, și rezerva sa va fi diferită, având un quantum de $\frac{1}{6}$ în primul caz sau de $\frac{1}{4}$ în cel de-al doilea. Iar din acest punct apar disputele, atât în rândul teoreticienilor, cât și al practicienilor, pentru că se pune următoarea problemă: colateralii privilegiați – nerezervatari –, deci înlăturați de la culegerea patrimoniului succesoral prin instituirea unui legatar universal, mai trebuie sau nu luați în considerare la stabilirea cotei soțului supraviețuitor ca moștenitor legal?

Dintr-un punct de vedere^[8], fundamentat obiectiv și corect pe dispoziția legală, etapa stabilirii cotei legale a soțului supraviețuitor trebuie să cuprindă obligatoriu analiza posibilității de a moșteni, ca succesori legali, a colateralilor privilegiați. Prin urmare, ar trebui să se analizeze dacă ei pot și vor să moștenească, deci dacă nu sunt nedemni sau renunțători. Problema nedemnității se pune destul de rar în practică, însă cea a exprimării dreptului de opțiune succesorală este o chestiune inseparabilă de dezbaterăa unei moșteniri, pentru că ea delimitează categoria succesibililor de cea a moștenitorilor și concură, alături de regulile devoluțiunii succesoriale, la stabilirea ariei celor ce au vocație concretă de a culege patrimoniul ce a aparținut defunctului. Pe cale de consecință, va fi necesară chemarea în cadrul procedurii succesoriale a colateralilor privilegiați, pentru ca ei să își poată exprima opțiunea succesorală, chiar dacă, în urma ei, având în vedere existența legatului universal, nu vor primi nimic din masa moștenirii și chiar dacă va fi dificil de explicat faptul că singurul lor rol este acela de a contribui la stabilirea rezervei soțului supraviețuitor.

Acest lucru pune însă o altă problemă. Cunoscând că prin renunțarea lor la moștenire se mărește rezerva soțului supraviețuitor și, similar, prin acceptarea succesiunii se diminuează această rezervă, colateralii privilegiați au puterea ca, prin voința proprie, să intervină în ceea ce privește partea pe care o poate primi efectiv soțul supraviețuitor. Mai mult decât atât, dacă legatar universal este însuși colateralul privilegiat respectiv, este evident că el va accepta moștenirea atât ca succesori legal, cât și ca legatar, ceea ce va fi de natură să diminueze rezervele celorlalți moștenitori și să mărească partea pe care el o va primi cu titlu de cotitate disponibilă^[9]. Așa stând lucrurile, ne întrebăm dacă nu cumva se încalcă principiul care afirmă că rezerva este de ordine publică, interzicând amestecul oricărei

persoane în determinarea cotei ce ar trebui să revină unui rezervatar. Cum însă acest efect se produce ca urmare a exercitării unui drept potestativ – dreptul de opțiune succesorală – și având în vedere că legiuitorul permite masiv amestecul potestativului în materia rezervei succesorale, mai ales în privința succesorilor care sunt liberi să își ceară sau nu rezerva, considerăm că obiecția este minoră. Mai greu vom trece însă peste criticile practicienilor, care consideră că procedura devine excesiv de dificilă în condițiile în care este necesară citarea colateralilor privilegiați, deși ei au fost efectiv dezmoșteniți prin existența testamentului, și solicitarea exprimării opțiunii lor succesorale sau aplicarea dispozițiilor legale privitoare la posibilitatea prezumării unei renunțări la moștenire – ceea ce ar atrage, implicit, imposibilitatea soluționării cauzei înainte de împlinirea unui an de la deschiderea succesiunii.

Dintr-un alt punct de vedere, mergând pe teoria și practica anterioară și având la bază principiul „*instituer c'est exclure*”, s-ar considera că, odată dezmoșteniți, colateralii privilegiați nu mai au niciun rol în procedura succesorală și că, *ab initio*, trebuie să se facă abstracție de existența lor. Or, dacă în cazul unui testament olograf notarul trebuie să citeze și pe moștenitorii legali, chiar nerezervatari, pentru a îndeplini procedura validării testamentului – ceea ce ar obliga la citarea nerezervatarilor, care, prin simpla participare la validarea testamentului, ar îndeplini un act de acceptare tacită a moștenirii –, în cazul unui testament autentic există opinia^[10] care afirmă că prezența colateralilor privilegiați este inutilă, nefiind impusă nici de prevederile legale. Mergând pe această cale, nu mai există pericolul ca rezerva succesorală și cotitatea disponibilă să se afle sub aripa hazardului, mai exact a felului în care se exercită opțiunea succesorală a colateralilor privilegiați, ci rămân, global, într-o limită de $\frac{1}{2}$ pentru fiecare. În plus, îi absolvă pe practicieni de obligația respectării unor reguli procedurale ce pot genera multe dificultăți și neplăceri. Păcatul acestui punct de vedere constă însă în eludarea vizibilă a prescripției legale, pe care o nesocotește atunci când, în stabilirea rezervei, nu trece mai întâi prin etapa fictivă a determinării cotei ce i-ar reveni, ca moștenitor legal, în absența liberalității, rezervatarului în cauză, mai exact soțului supraviețuitor.

Găsirea soluției corecte necesită o analiză mai amplă, pentru că, rămânând doar la aceste aprecieri, nu facem decât să lăsăm fiecăruia posibilitatea de a alege, de a-și spune opinia și de a o aplica în practică. Or, legea nu are, principial vorbind, mai multe alternative sau, chiar dacă așa ar părea la un moment dat, numai una dintre variante este cea corectă. Nimic din ceea ce înseamnă aplicarea practică a unei prevederi legale nu trebuie lăsat la voia întâmplării, pentru că soluționarea unei cauze nu este un joc virtual, ci o situație concretă, reală, care aduce în scenă viața unor oameni, situația lor materială, confortul lor spiritual și, de ce nu, armonia unor familii.

Considerăm că varianta corectă este prima dintre cele prezentate și vom demonstra, matematic și logic, acest lucru.

Argumentul nr. 1. Pornind de la ideea că instituirea unui legatar înseamnă, inevitabil, dezmoștenirea succesorilor legali, mai ales a celor nerezervatari, ne vom opri mai întâi asupra efectelor pe care doctrina consideră că le are exheredarea. Observăm că cei mai mulți autori contemporani^[11] consideră că dezmoștenirea nu desființează calitatea de succesor a celui dezmoștenit, ci îi răpește numai posibilitatea de a culege emolumentul succesoral. Așa stând lucrurile, este firesc să fim seama, atunci când pornim la calcularea rezervei soțului supraviețuitor, de succesorii legali cu care vine în concurs în cadrul moștenirii legale, pentru că ei, deși îndepărtați de la culegerea patrimoniului succesoral, nu-și pierd, ca efect al voinței autorului, calitatea de moștenitor. Această calitate există în virtutea legii și nu poate fi înlăturată prin voința unei persoane. Este o prerogativă care se câștigă prin îndeplinirea condițiilor cerute de lege pentru a moșteni: capacitate, vocație și demnitate succesorală. Calitatea de moștenitor nu se confundă cu posibilitatea de a culege emolumentul succesoral, căci este îndeobște cunoscut faptul că o persoană poate avea o vocație universală la moștenire, dar nu poate să culegă efectiv decât o mică parte din aceasta^[12], sau, la polul opus, poate avea vocația unui legatar cu titlu particular care primește cele mai valoroase bunuri ce au aparținut unui defunct^[13]. Calitatea de moștenitor este regula abstractă a devoluțiunii succesorale, cea care leagă materia moștenirii de alte instituții ale dreptului – familia și proprietatea –, iar emolumentul succesoral nu reprezintă decât ceea ce concret se poate dobândi ca urmare a existenței acestei calități. Între ele nu există întotdeauna o suprapunere exactă, ba, dimpotrivă, se pot afla uneori la poli opuși.

Argumentul nr. 2. Se extrage din analiza comparativă a două situații, în care premisa comună o reprezintă venirea concomitentă la moștenire a soțului supraviețuitor, a părinților și a fraților defunctului.

Într-o primă ipoteză, vom considera că soțul supraviețuitor și părinții au fost dezmoșteniți direct și total de autor, fără a se institui legatari. Prin urmare, frații vor fi chemați să succeadă în temeiul dispozițiilor art. 964 alin. (2) C. civ. Calculul rezervei soțului supraviețuitor se va face ținându-se seama de existența întregii clase a doua de succesori, deci va avea un quantum de $\frac{1}{6}$. Rezerva părinților va fi și ea de $\frac{1}{6}$, iar frații vor beneficia de o cotitate disponibilă de $\frac{2}{3}$. Acest rezultat este unic și nu ține seama – pentru că ipoteza nu o permite – de niciun punct de vedere, frații, beneficiari ai dezmoștenirii directe, fiind obligatoriu moștenitori și, prin urmare, luați în considerare atunci când se calculează cotele celorlalți rezervatari.

În cea de-a doua ipoteză, vom considera că fratele a fost instituit legatar universal, deci dezmoștenirea părinților și a soțului se produce în mod indirect. De această dată, dacă urmăm prima variantă, fratele – care, fără îndoială, va accepta moștenirea în ambele sale calități – beneficiază de o cotă de $\frac{2}{3}$ din masa succesorală, deci egală cu cea care i-ar reveni și dacă dezmoștenirea ar fi una directă. În schimb, dacă urmăm cea de-a doua metodă de lucru, fratele va moșteni

numai $\frac{1}{2}$ din patrimoniul succesoral, deci o cotă diferită de aceea pe care ar primi-o în cazul unei dezmoșteniri directe.

Or, nu este posibil ca pentru aceeași situație juridică – exheredarea – să obținem două rezultate diferite, în funcție de natura dezmoștenirii, directă sau indirectă.

Argumentul nr. 3. Constă în lipsa de susținabilitate a celei de-a doua opinii atunci când analizăm mai atent felul în care este tratată natura juridică a venirii la moștenire a clasei subsecvente în cazul dezmoștenirii directe – respectiv dispozițiile art. 964 alin. (2) C. civ.

Astfel, susținătorii primei opinii^[14] consideră că temeiul venirii la moștenire a clasei subsecvente în cazul dezmoștenirii directe îl reprezintă legea, testamentul – fundament al vocației succesorală a legatarilor în cazul în care moștenitorii legali sunt dezmoșteniți indirect – fiind numai instrumentul care amorsează aplicarea dispozițiilor legale. Cu toate acestea, deși bazându-se pe temeuri diferite, partea culeasă de colateralii privilegiați nu se modifică după cum este rezultat al unei dezmoșteniri directe sau al uneia indirecte a succesorilor legali.

În schimb, după cealaltă opinie^[15], clasa subsecventă care succedă ca efect al dezmoștenirii directe își găsește temeiul vocației succesorală în testament, având obligatoriu calitatea de legatar, iar nu pe cea de moștenitor legal. Așadar, temeiul în care succed colateralii privilegiați este, atât în situația dezmoștenirii directe, cât și în cea a dezmoștenirii indirecte, testamentul. Or, cu atât mai mult, având temei identic, partea colateralilor privilegiați ar fi trebuit să fie identică.

În concluzie, rezerva soțului supraviețuitor, atunci când vine în concurs cu ascendenți privilegiați și colaterali privilegiați sau când este chemat la moștenirea legală alături de clasa a treia sau a patra de moștenitori, suportă multe discuții și controverse, care amintesc de clasică dispută cu privire la modul de imputare a rezervei soțului – pe masa succesorală sau pe cotitatea disponibilă^[16].

Nimic nu ar fi mai relaxant decât tranșarea chestiunii și poate cel mai viguros mod de a o face ar fi reevaluarea întregii concepții cu privire la rezerva succesorală. Nu este momentul și nici locul să pronunțăm soluții. Dar credem că nu ar fi deloc deplasat dacă legiuitorul și-ar îndrepta atenția asupra câtorva aspecte care țin de doctrină și de dreptul comparat. De exemplu, o reevaluare a naturii juridice a rezervei succesorală, care, în concepția unui mare civilist român, era „un drept de creanță civilă (...) căreia îi corespunde o obligație civilă, o obligație perfectă”^[17] și care ar fi privită astfel ca *pars bonorum*, iar nu ca *pars hereditatis*. Consecința acestei viziuni s-ar regăsi imediat în ștergerea obligației de a întregi rezerva în natură și în varianta completării acesteia printr-un echivalent bănesc, similar raportului donațiilor, instituție care s-a așezat, sub reglementarea actuală, la polul opus celei anterioare^[18]. Pe de altă parte, o revizuire a rezervei ascendenților privilegiați, rezervă care nu mai este justificată în condițiile declinului familiei extinse în raport

de cea nucleară, și, eventual, o restrângere a ei numai la categoria bunurilor moștenite, ar fi o măsură nu numai necesară, ci chiar obligatorie.

Nu în ultimul rând, a nu observa evoluția lumii juridice – și spun aceasta în contextul în care reglementările europene sunt la un pas de aplicarea lor generală – și a nu observa migrația populației către alte zone, inclusiv mai avantajoase din punct de vedere al reglementărilor succesoriale, reprezintă o gravă eroare, cu consecințe practice și economice vizibile pe termen lung.

[1] Art. 845 C. civ. 1864 prezuma ca fiind donații deghizate înstrăinările către succesibili în linie dreaptă, cu rezerva uzufructului sau în schimbul unei rente viagere. Art. 1.091 alin. (4) C. civ., dincolo de faptul pe care îl considerăm firesc, de a include în aria celor vizați de prezumția legală pe soț, descendenți și ascendenți privilegiați, a lărgit sfera actelor ce vor fi considerate ca deghizând o liberalitate și către vânzările cu rezerva uzului sau a abitației, precum și către contractele de întreținere. Avem serioase rezerve față de această poziție a legiuitorului, mai ales în privința contractului de întreținere, care, aleatoriu fiind, generează de multe ori obligații considerabil mai mari decât dreptul de proprietate transmis. Pe de altă parte, practica arată că aceste contracte sunt reale, întreținerea fiind efectiv prestată de dobânditor, iar obligația lui de a demonstra acest lucru în contra unei prezumții legale ne apare cel puțin nedreaptă.

[2] M.D. Bob, *Calculul rezervei succesoriale a soțului supraviețuitor și impactul noului Cod civil*, în RRDP nr. 2/2012, p. 37 și urm.

[3] A se vedea Fr. Deak, R. Popescu, *Tratat de drept succesoral, Vol. II. Moștenirea testamentară*, ed. a 3-a, actualizată și completată, Ed. Universul Juridic, București, 2014, p. 247 și urm., precum și I. Popa, *Drept civil. Moșteniri și liberalități*, Ed. Universul Juridic, București, 2013, p. 421.

[4] A se vedea Fr. Deak, *Tratat de drept succesoral*, ed. a 2-a, actualizată și completată, Ed. Universul juridic, București, 2002, p. 306.

[5] A se vedea Fr. Deak, R. Popescu, *op. cit.*, p. 256. În același sens, a se vedea D. Dunca, D. Negrilă, *Drept civil, Moșteniri și liberalități*, note de curs, vol. I, Ed. Notarom, București, 2014, p. 334. Menționăm că nu toți autorii îmbrățișează acest punct de vedere. De exemplu, D. Chirică socotește că rezerva are în continuare caracter colectiv – a se vedea *Tratat de drept civil, Moșteniri și liberalități*, Ed. C.H. Beck, București, 2014, p. 397 – lucru cu care nu putem fi de acord.

[6] A se vedea Fr. Deak, *op. cit.*, p. 326.

[7] Este vorba despre situațiile în care se calculează numai rezerva descendenților sau numai a ascendenților privilegiați. La fel, în cazul în care se calculează rezerva soțului venind în concurs numai cu ascendenții sau numai cu ascendenții privilegiați, modul de calcul nu pune probleme deosebite.

[8] A se vedea Fr. Deak, R. Popescu, *op. cit.*, p. 272.

[9] În această situație, pe speța dată, rezerva soțului va fi de $\frac{1}{6}$, rezerva părinților va fi de $\frac{1}{6}$, iar cotitatea disponibilă ce revine legatarului universal va fi de $\frac{2}{3}$.

[10] A se vedea I. Popa, *op. cit.*, p. 422.

[11] A se vedea I. Popa, *op. cit.*, p. 422.

[12] A se vedea Fr. Deak, R. Popescu, *op. cit.*, p. 185. În același sens, a se vedea D. Chirică, *op. cit.*, p. 337.

[13] De exemplu, dacă autorul a instituit un legatar universal și mai mulți legatari cu titlu particular ale căror legate epuizează cvasitotalitatea bunurilor succesoriale.

[14] De exemplu, un legatar cu titlu particular căruia i se lasă singurul bun important ce a aparținut defunctului, astfel încât un nerezervatar, deși are vocație universală la moștenire, nu primește decât câteva bunuri mobile de mică valoare.

[15] Fr. Deak, R. Popescu, *Tratat de drept succesoral. Vol. I. Moștenirea legală*, ed. a 3-a, actualizată și completată, Ed. Universul Juridic, București, 2013, pp. 23 și 144.

[16] D. Chirică, *op. cit.*, pp. 38-39.

[17] Clasic, opinia prof. M. Eliescu a fost cea recunoscută de doctrină și jurisprudență: rezerva soțului supraviețuitor se impută pe cotitatea disponibilă, pe care o micșorează corespunzător. Sfârșitul anilor '80 a adus o altă opinie, care s-a impus datorită autorității promotorului său, astfel încât teoria a statuat că rezerva soțului se impută pe întreaga masă succesorală, astfel încât este de natură să diminueze rezervele celorlalți moștenitori.

[18] I. Micescu, *Curs de drept civil – succesiunile ab intestat*, Ed. Themis Cart, Slatina, 2005, p. 19.

[19] Raportul donațiilor, care se făcea, ca regulă, în natură și numai excepțional prin echivalent, se face acum, ca regulă, prin echivalent și numai excepțional în natură.